

Соколенко О. Л.,
*доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара*

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРОЗОРОСТІ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПРИ ОБМЕЖЕННІ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

ENSURING TRANSPARENCY AND ACCOUNTABILITY WHEN RESTRICTING HUMAN AND CIVIL RIGHTS AND FREEDOMS

Стаття присвячена важливому питанню забезпечення прав та свобод людини та громадянина під час обмежень, які можуть бути застосовані у різних сферах життя. Аналізуються різні аспекти цієї проблеми та наголошується на важливості прозорості та відповідальності в контексті обмеження прав та свобод. Розглядається, що обмеження можуть бути необхідними у деяких випадках, наприклад, у випадках загрози національній безпеці чи громадському порядку, але вони також повинні бути обмеженими у часі та обсязі і супроводжуватися необхідними заходами прозорості та відповідальності. Аналізуються різні механізми забезпечення прозорості та відповідальності при обмеженні прав та свобод і вказують на важливість дотримання міжнародних стандартів прав людини у цьому контексті. У підсумку, стаття висвітлює важливу тему забезпечення прав і свобод людини та громадянина при обмеженнях і закликає до розвинення систем, які гарантують прозорість та відповідальність при застосуванні таких обмежень з метою збереження балансу між безпекою суспільства і захистом основних прав та свобод.

Ключові слова: домірність втручання держави, конвенційний міжнародно-правовий механізм, практика ЄСПЛ, законність, судовий контроль, національна безпека.

The article is devoted to the important issue of ensuring human and civil rights and freedoms during restrictions that can be applied in various spheres of life. The author analyzes various aspects of this issue and emphasizes the importance of transparency and accountability in the context of restrictions on rights and freedoms. It is considered that restrictions may be necessary in some cases, for example, in cases of threats to national security or public order, but they should also be limited in time and scope and accompanied by the necessary transparency and accountability measures. The author analyzes various mechanisms for ensuring transparency and accountability in the restriction of rights and freedoms and points out the importance of compliance with international human rights standards in this context. In conclusion, the article highlights the important topic of ensuring human and civil rights and freedoms in the face of restrictions and calls for the development of systems that guarantee transparency and accountability in the application of such restrictions in order to maintain a balance between the security of society and the protection of fundamental rights and freedoms.

Key words: proportionality of state intervention, conventional international legal mechanism, ECHR case law, legality, judicial control, national security.

Права і свободи людини і громадянина є однією з найважливіших складових сучасного демократичного суспільства. Вони є основою передумовою для забезпечення гідності та розвитку особистості. Проте, в деяких випадках і з метою забезпечення загального благополуччя чи безпеки суспільства, права та свободи можуть бути обмежені. Важливо, щоб такі обмеження були обґрунтованими, прозорими та підлягали відповідальності. Ця стаття розгляне важливість забезпечення прозорості та відповідальності при обмеженні прав і свобод людини і громадянина. Ця стаття розгляне

важливість забезпечення прозорості та відповідальності при обмеженні прав і свобод людини і громадянина, розглядаючи які фактори та механізми впливають на цей процес у сучасних демократичних суспільствах.

Прозорість є однією з ключових складових забезпечення легітимності обмежень прав і свобод. Громадяни мають право знати, чому їхні права обмежені та як це впливає на їхній повсякденний життя. Для цього правові норми і процедури обмеження повинні бути чіткими, доступними і зрозумілими для всіх. Перше, на що слід звернути увагу, – це чіткість самого

закону, який передбачає можливість обмеження прав і свобод. Закон повинен бути сформульований ясно і без допущень для різних тлумачень. Громадяни повинні мати можливість легко зрозуміти, які конкретно дії чи обставини можуть призвести до обмеження їхніх прав. Перше, що необхідно відзначити, – це наявність правового каркасу для обмеження прав і свобод. Зазвичай це включає в себе наявність відповідних законів і нормативних актів, які визначають підстави, умови і обсяги обмежень. Ці закони повинні бути чіткими і доступними для всіх громадян, так щоб кожен міг ознайомитися з правилами, які регулюють обмеження його прав. Принцип необхідності передбачає, що обмеження прав і свобод мають бути необхідними для досягнення певної законної мети. Інше слово, обмеження не повинні перевищувати те, що дійсно необхідно для досягнення цілі. Це передбачає те, що державні органи повинні мати конкретні аргументи та докази, що обмеження є відповідними та пропорційними. Прозорість процедур обмеження є ключовою складовою легітимності обмежень. Громадяни мають право знати, яким чином приймаються рішення про обмеження їхніх прав і свобод. Прозорість процедур включає в себе наступні аспекти:

Державні органи повинні документувати свої рішення щодо обмеження прав і свобод, включаючи їхні підстави та обґрунтування. Це допомагає громадянам та судам зрозуміти, чому було прийнято таке рішення, і визначити, чи воно було обґрунтованим.

Громадяни повинні мати право на оскарження рішень про обмеження прав і свобод перед судом або іншим незалежним органом. Це дає можливість перевірити законність та обґрунтованість обмежень та відстоювати свої права.

У процесі обмеження прав і свобод важливо дотримуватися принципу захисту конфіденційної інформації. Громадяни мають право на захист своєї особистої інформації, і державні органи повинні дотримуватися відповідних норм щодо обробки і зберігання такої інформації.

Важливим елементом забезпечення прозорості та відповідальності є моніторинг та нагляд за діяльністю державних органів у сфері обмеження прав і свобод. Це може включати в себе діяльність громадських організацій, незалежних медіа, а також органів внутрішньо-

го контролю, які спостерігають за діяльністю правоохоронних органів і державних служб.

Подальшим кроком в забезпеченні прозорості є ретельне описання процедур обмеження прав і свобод. Це включає в себе інформацію про те, які органи влади мають право вживати такі заходи, як вони визначають необхідність обмеження, і яким чином громадяни можуть контестувати такі рішення. Громадяни мають право бути повністю обізнаними з процедурою та процесом, який призводить до обмеження їхніх прав. Обмеження прав і свобод людини і громадянина є дуже важливим аспектом сучасного суспільства. Це може бути необхідним у випадках, коли здоров'я та безпека громадян, а також інтереси суспільства загалом ставляться під загрозу. Проте, обмеження прав і свобод повинно бути обґрунтованим і підлягати строгим процедурам, щоб забезпечити справедливість і легітимність таких заходів.

Найважливіше питання при обмеженні прав і свобод полягає у визначенні чітких підстав. Зазвичай, ці підстави визначаються законами і нормативними актами, які регулюють конкретний вид обмеження. Підставами можуть бути:

– **Загроза національній безпеці.** Обмеження прав і свобод може бути виправданим, якщо існує конкретна загроза національній безпеці, така як терористичні загрози або зовнішня агресія.

– **Охорона здоров'я.** У випадку епіdemій або інших загроз здоров'ю населення можуть бути введені обмеження на переміщення, контакти та інші права.

– **Громадський порядок.** Підставами для обмеження можуть бути також питання громадського порядку і безпеки, наприклад, при проведенні масових заходів або у випадку громадських заворушень.

– **Захист прав і свобод інших.** Обмеження одних прав і свобод може бути виправданим у випадку, коли це необхідно для захисту прав і свобод інших громадян.

Процедури обмеження прав і свобод повинні бути ретельно описаними і обґрунтованими. Ось основні аспекти цих процедур:

– **Законність і передбачуваність.** Процедури обмеження повинні базуватися на чітких законах і нормативних актах, які передбачають умови і обмеження. Громадяни повинні бути

відомі, які дії можуть призвести до обмеження їхніх прав і свобод.

Обґрунтування і обсяг. Вирішення про обмеження прав повинно бути обґрунтованим. Державні органи повинні пояснити, чому це обмеження необхідне і яким чином воно відповідає конкретним підставам. Обсяг обмеження повинен бути пропорційним до досягнення поставленої мети.

Судовий контроль. Громадяни мають право на судовий контроль обмежень їхніх прав і свобод. Суд повинен перевірити законність і обґрунтованість обмеження та визначити, чи не порушено права громадянина.

Можливість оскарження. Громадяни повинні мати можливість оскаржити рішення про обмеження прав і свобод перед незалежним судом або іншим відповідним органом. Це допомагає забезпечити справедливість та відповідність процедур закону.

У процесі обмеження прав і свобод важливо дотримуватися принципу захисту конфіденційності особистої інформації. Державні органи повинні бути обережними та дотримуватися відповідних норм щодо обробки і зберігання конфіденційної інформації громадян.

Домірність втручання держави в обмеження прав і свобод людини і громадянина є необхідним інструментом для забезпечення балансу між інтересами держави та правами і свободами громадян. Однак важливо, щоб це втручання було законним, пропорційним, має чітку мету та підлягало демократичному контролю. Справедливе та обґрунтоване втручання дозволяє суспільству функціонувати в рамках правової держави і захищає права і свободи всіх громадян. Домірність втручання – це принцип, який визнає можливість обмеження прав і свобод громадян державою в обставинах, коли це є необхідним для досягнення законної мети та відповідає пропорційності. Вона впроваджується за умови, що таке обмеження передбачено законом та є необхідним у демократичному суспільстві для захисту конкретного демократичного, соціального, або громадського інтересу. При цьому домірність втручання передбачає, що будь-яке обмеження повинно бути відповідним цілям, які преследуються, і не повинно перевищувати міру, яка є абсолютно необхідною для досягнення цих цілей. Домір-

ність втручання має свої межі і обмеження, які повинні бути дотримані державою. Обмеження прав і свобод повинні бути передбачені законом. Це означає, що держава не може будь-яким чином обмежувати права громадян, а лише в тих випадках, коли обмеження передбачено чітким і докладним законом. Домірність втручання допускається лише для досягнення певної законної мети, такої як громадська безпека, громадський порядок, захист здоров'я або права і свободи інших осіб. Обмеження не повинно бути введено з метою придушення політичних опозиційних груп або інших недемократичних цілей. Обмеження повинно бути пропорційним цілям, які преследуються. Це означає, що обмеження не повинно бути занадто різким або неспівмірним у порівнянні з очікуваними результатами. Держава повинна вибрати найменший можливий обсяг обмеження, який дозволяє досягнути своїх цілей. Обмеження прав і свобод повинно бути схваленим демократичними процедурами та відповідати цінностям демократії та правової держави. Це означає, що введення обмеження повинно бути схваленим відповідними органами влади та піддаватися нагляду та контролю. З прикладів домірності втручання держави можна навести: – **обмеження свободи слова:** держава може обмежити свободу слова для захисту громадської безпеки, наприклад, у випадках, коли існує загроза терористичних актів; – **обмеження права на приватний життя:** держава може втручатися у приватне життя особи для захисту громадського здоров'я, наприклад, введенням обов'язкових медичних вакцинацій; – **обмеження права на свободу релігії:** держава може обмежити свободу релігії для захисту прав і свобод інших осіб, якщо певна релігійна практика порушує права інших; – **обмеження права на збори та асоціації:** держава може обмежити право на збори та асоціації для забезпечення громадського порядку і захисту прав і свобод інших громадян.

Іншою важливою складовою забезпечення прозорості та відповідальності є наявність незалежного судового контролю обмежень прав і свобод. Суди повинні мати можливість перевіряти, чи відповідають обмеження закону, і вживати заходів, щоб уникнути зловживання владою чи порушення прав громадян. Суди

грають ключову роль у забезпеченні легітимності обмежень. Вони повинні мати повний доступ до інформації про обмеження, включаючи підстави та процедури, за якими вони були введені. Суди також мають право висловлювати свою думку щодо законності та обґрунтованості обмежень, і їхні рішення повинні бути обов'язковими для виконання. Для забезпечення незалежного судового контролю суди повинні бути незалежними від влади і політичного впливу. Це передбачає не тільки незалежність суддівського корпусу, але і гарантії, що судові рішення не підлягають впливу з боку виконавчої та законодавчої влади. Громадяни мають право на оскарження рішення суду про обмеження їхніх прав перед вищими судовими інстанціями. Це сприяє виправленню можливих помилок та забезпеченню справедливого судового процесу. У деяких випадках можуть бути створені спеціалізовані судові органи, які розглядають справи, пов'язані із сферами, де права можуть бути обмежені (наприклад, суди з питань національної безпеки або суди щодо антитерористичних справ). Важливо, щоб і ці суди були незалежними та об'єктивними. У випадках порушення прав і свобод людини на міжнародному рівні, громадяни можуть звертатися до міжнародних судових органів, таких як Європейський суд з прав людини чи Міжнародний суд ООН з питань прав людини. Ці органи відповідають за вирішення справ, де держава порушила міжнародні стандарти прав людини. Незалежний судовий контроль грає ключову роль у забезпеченні того, що обмеження прав і свобод людини і громадянина є законними, обґрунтованими та справедливими. Він допомагає зберегти баланс між інтересами держави і правами індивідуума, забезпечуючи при цьому дотримання правових принципів та стандартів прав людини.

Однією з ключових складових відповідальності при обмеженні прав і свобод є обов'язок державних органів та службовців бути відповідальними за свої дії. Однією з ключових складових відповідальності при обмеженні прав і свобод є обов'язок державних органів та службовців бути відповідальними за свої дії. Службовці, які порушують права громадян або зловживають владою, повинні підлягати дисциплінарним заходам. Це може включати

у себе звільнення з посади, дисциплінарні заходи, або інші адміністративні санкції, спрямовані на покарання порушень. У випадках серйозних порушень прав громадян, таких як фізичне катування чи смертельні наслідки, винні особи повинні бути піддані кримінальному переслідуванню. Це важливо для забезпечення справедливості та відповідальності за вчинені дії. Фізичне катування в умовах війни є серйозним і порушує права людини і міжнародне гуманітарне право. Жодні обставини, включаючи військовий конфлікт, не можуть виправдати катування або нелюдське та понижуюче поводження з військовими в'язнями, цивільними особами чи будь-якими іншими особами. Важливо розуміти, що міжнародне гуманітарне право і міжнародне право про права людини надають захист в таких обставинах. Женевські конвенції: Женевські конвенції і їхні Додаткові Протоколи становлять основу міжнародного гуманітарного права, які регулюють поведінку учасників збройних конфліктів. Ці конвенції забороняють катування та нелюдське або понижуюче поводження з військовими в'язнями та цивільними особами, які перебувають у владі ворожих сил. **Конвенція проти катування:** Конвенція проти катування іншим жорстоким, нелюдським чи принижувальним поводженням чи покаранням є міжнародним правовим інструментом, який забороняє будь-яке види катування та понижуючого обращения навіть у воєнний період. Держави-учасниці цієї конвенції зобов'язані приймати ефективні заходи для запобігання катуванням та карати винних осіб. Міжнародний кримінальний суд (МКС) має компетенцію розглядати злочини проти людяності, військові злочини і злочини відносно воєнного часу. Катування в умовах війни може бути розглянуте як військовий злочин, і МКС може вжити заходів щодо припинення безкарності відповідних осіб. Міжнародні організації, такі як Міжнародний Комітет Червоного Хреста і Генеральний секретар ООН, ведуть моніторинг ситуацій у зоні конфлікту і звітування про можливі порушення прав людини, включаючи катування та нелюдське поводження. Фізичне катування в будь-яких обставинах є морально неприйнятним і незаконним. Міжнародне співтовариство має обов'язок реагувати на порушення міжнародного гуманітарного

права і міжнародного права про права людини та забезпечувати справедливість для жертв.

Таким чином ми не можемо не враховувати міжнародний контекст обмеження прав і свобод. Багато країн ратифікували міжнародні договори та конвенції, які гарантують права людини. Забезпечення відповідності внутрішніх законів і практик цим міжнародним стандартам є важливим елементом забезпечення прозорості та відповідальності. Конвенційний міжнародно-правовий механізм щодо обмеження прав і свобод людини і громадянина базується на ряді міжнародних договорів, конвенцій і угод, які створені з метою захисту прав людини та визначення умов і процедур обмеження цих прав. Основними міжнародними інструментами в цій сфері є Європейська конвенція про права людини, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та інші конвенції та угоди. Давайте розглянемо основні аспекти цього механізму:

Європейська конвенція про права людини (ECHR). Ця конвенція створена для захисту прав і свобод людини та громадянина в Європі. ECHR містить статті, які визначають основні права і свободи, такі як право на життя, свобода вираження, право на справедливий суд, та інші. Конвенція також передбачає можливість обмеження цих прав у виняткових обставинах із зазначенням конкретних обставин, за яких це може бути зроблено. Процедура обмеження прав визначається статтею 18 конвенції.

Міжнародний пакт про громадянські і політичні права (ICCPR). Цей пакт є загальним міжнародним інструментом, який регулює громадянські та політичні права. ICCPR визначає права на життя, свободу вираження, свободу віросповідання та інші. Крім того, пакт передбачає можливість обмеження прав і свобод у випадках загрози громадській безпеці, громадському порядку, здоров'ю та іншим цілям, згідно з законом і виключно за необхідності.

Механізми моніторингу та захисту. Ці міжнародні інструменти передбачають механізми моніторингу та захисту прав людини. Наприклад, Європейський суд з прав людини (ECtHR) вирішує скарги громадян, які стверджують, що їхні права були порушені державою-учасницею конвенції. Також існують комітети та органи моніторингу, які слідку-

ють за дотриманням міжнародних стандартів. Як відомо, Європейський суд з прав людини, враховуючи повномасштабне вторгнення, певний час не оприлюднював рішень у справах проти України. 15 вересня 2022 року ЄСПЛ оприлюднив низку рішень, у яких, визначивши заяви неприйнятними або ж визнавши порушення Україною положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, сформулював важливі, а місцями й нові висновки, що мають істотне значення для правової системи України. З огляду на це Верховний Суд підготував позачерговий огляд практики ЄСПЛ, який описує відповідні рішення. Враховуючи те, що case-law ЄСПЛ формують не лише рішення у справах, розглянутих судом по суті, а й ухвали про неприйнятність заяв, розвивати національну правову систему можна навчаючись не лише на помилках, а й на тих рішеннях, у яких ЄСПЛ констатує дотримання Україною Конвенції. Зауважимо, що таким рішенням дарма не приділяється належна увага, наприклад, можна проаналізувати справу *М.К. v. Ukraine* (№ 24867/13) – ЄСПЛ встановив порушення ст. 8 Конвенції у зв'язку з розголошенням інформації про захворювання на ВІЛ заявниці. У цій справі трапилося так, що військовий шпиталь, у якому проходила обстеження заявниці і в якому було здійснено аналіз її крові та виявлено захворювання на ВІЛ, не повідомив належним чином заявницю про цю хворобу, натомість повідомив її матір (хоча відповідно до закону не мав на це права) та надав цю ж інформацію за місцем роботи заявниці. Одним із важливих у цій справі був законодавчий аспект, а саме застосування вимог підзаконного нормативно-правового акта всупереч вимогам закону: «У цій справі національні суди посилалися на Положення про військово-лікарську експертизу та медичний огляд у Збройних Силах України, затверджене наказом Міністерства оборони України № 2 від 4 січня 1994 року (чинне до 28 листопада 2008 року), як на правову основу обробки інформації про стан здоров'я заявниці. ЄСПЛ зазначив, що це Положення було публічним документом, який закріплював конкретні правила, що регулювали медичний огляд військовослужбовців і дозволяли доступ до даних про стан їхнього здоров'я після огляду військово-лікарськими комісіями

й командирами відповідної військової частини без установаження будь-яких винятків щодо діагнозу (див. пункт 25 цього рішення) (пункт 55 рішення). Водночас ЄСПЛ зауважує, що застосування вказаних пунктів Положення стосовно діагнозу ВІЛ явно суперечило Закону про ВІЛ, на який посилалася заявниця і який передбачав особливий захист ВІЛ-інфікованих осіб та встановлював виключний перелік осіб й установ, яким може надаватися інформація про ВІЛ-позитивний статус особи. Цей Закон не містив жодного винятку з нерозголошення стосовно військовослужбовців для будь-яких цілей (див. пункт 24 цього рішення) (пункт 56 рішення). ЄСПЛ також указав, що Закон про ВІЛ мав юридичну силу акта Парламенту, тоді як наказ Мініборони був підзаконним нормативно-правовим актом і тому законно не міг впроваджувати додаткові обмеження прав та обов'язків, передбачених законом (пункт 57 рішення). За цих обставин важко зрозуміти, чому Положення мало вважатися таким, яке превалювало над Законом про ВІЛ. Ані національні суди у своїх рішеннях, ані Уряд у своїх міркуваннях жодним чином не розглянули цього конкретного та важливого аргументу, який заявниця послідовно висловлювала як у межах національного провадження, так і в ЄСПЛ (пункт 58 рішення)». Зрештою, ЄСПЛ встановив порушення ст. 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя) через неінформування госпіталем заявниці про результати тестування на наявність ВІЛ і розголошення позитивного ВІЛ-статусу заявниці її матері та за місцем її роботи [3, с. 24]. Або справа *MAKOVETSKYY v. Ukraine* (№ 50824/21) – справа про накладення штрафу за неносіння захисної маски в громадському місці. На заявника було накладено штраф у розмірі 170 грн (на той час близько 4,90 євро). Два важливі висновки. Висновок номер один: «ЄСПЛ зазначив, що в матеріалах цієї справи немає нічого, що могло б привести його до висновку, що національні суди діяли свавільно або необґрунтовано при оцінюванні доказів, встановленні фактів або тлумаченні національного законодавства. ЄСПЛ також указав, що заявник, який був присутній на судовому засіданні в суді першої інстанції, по суті, стверджував, що введення заходів контролю пандемії включно з вимогою носити маску

для обличчя і подальші дії поліції з накладення на нього штрафу були незаконними». Висновок номер два: «Щодо аргументу заявника про те, що поліцейський, який накладав штраф, не був «судом, встановленим законом», ЄСПЛ повторює свою усталену прецедентну практику, згідно з якою навіть якщо адміністративний орган, який вирішує спори щодо «цивільних прав та обов'язків» певною мірою не відповідає пункту 1 статті 6 Конвенції, порушення Конвенції не може бути встановлено, якщо провадження в цьому органі «підлягає подальшому контролю з боку судового органу, який має повну юрисдикцію та надає гарантії пункту 1 статті 6» (див. *Ramos Nunes de Carvalho e Sa v. Portugal* [GC], № 55391/13 та 2 інших, § 132, 6 листопада 2018 року)» [3, с. 17].

Прозорість і відповідальність. Конвенції передбачають вимоги щодо прозорості та відповідальності держав-учасниць у процесі обмеження прав і свобод. Держави повинні чітко визначити законні підстави і процедури обмеження, а також забезпечити можливість оскарження таких заходів перед судами або іншими незалежними органами.

Захист від зловживання. Міжнародні інструменти також передбачають захист від зловживання правами і свободами для політичних цілей або репресій. Для цього створені механізми моніторингу, які слідкують за ситуацією та реагують на порушення прав людини.

Загальний механізм обмеження прав і свобод людини і громадянина в міжнародному праві спрямований на забезпечення балансу між захистом прав і свобод громадян і необхідністю забезпечити суспільний порядок і безпеку. Це важливий аспект сучасної міжнародної правової системи, який гарантує захист прав і свобод громадян у всьому світі.

Забезпечення прозорості та відповідальності при обмеженні прав і свобод є важливими принципами демократичного суспільства. Вони допомагають зберегти баланс між інтересами держави і правами громадян, забезпечуючи, що обмеження прав є обґрунтованими та необхідними. Такий підхід сприяє будівництву довіри між громадянами і владою та підтримує законність та справедливість у суспільстві. Важливо наголосити, що забезпечення прозорості і відповідальності є постійним завданням, яке

вимагає участі громадян і постійного нагляду за діяльністю владних структур. Тільки так можна забезпечити демократичний контроль над обмеженнями прав і свобод, зберігаючи при цьому сутність і цінність цих прав для суспільства в цілому.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дудаш Т. І. Практика Європейського Суду з прав людини : навч.-практ. посіб. К. : Алерта, 2013. 367 с.
2. Дахова І. І., Чуб О. О. Багатоаспектність принципу правової визначеності щодо сучасних конституційно-правових відносин. Форум права: електрон. наук. фахове вид. 2017. № 4. С. 59–68. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2017_4_11.pdf. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.1145745>
3. Огляд рішень Європейського суду з прав людини проти України (15 вересня 2022 року). Рішення, оприлюднені 15 вересня 2022 року / відп. за вип.: О. Ю. Тарасенко, Д. П. Мордас, Р. Ш. Бабанли. Київ, 2022. 37 с.
4. Про захист прав людини і основоположних свобод: Конвенція Ради Європи від 4 листопада 1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 03.09.2023).
5. Савчин М. В. Конституційне право України : підручник / відп. ред. проф., д.ю.н. М. О. Баймуратов. Київ : Правова єдність, 2009. 1008 с.
6. Сидорець Б. Обмеження прав людини (в контексті співвідношення Конституції України та Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод). *Вибори та демократія*. 2012. № 1(31). С. 63–69.
7. Цувіна Т.А. Принцип верховенства права у практиці Європейського суду з прав людини. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/download/170/158>
8. Beck'scher Online-Kommentar GG. Retrieved June 12, 2020. URL: https://beck-online.beck.de/?vpath=bibdata/komm/BECKOK_29_BandVerfR/GG/cont/BECKOK.GG%2Ehtm